

مسجد در عصر حاضر

احسان فتحی

ترجمه قاسم رضازاده طامه

هم با حال و هوا و محیط روستایی، سازگارند جایی که شیوه‌های ساخت و ساز سنتی هرگز از میان نمی‌روند. هرچند که ظاهراً این نمونه‌ها برای بافت گسترده شهری که از فرهنگ و تکنولوژی غربی تأثیر پذیرفته است، مناسب به نظر نمی‌رسند. شهر مکانی است که در آن برای رسیدن به سود اقتصادی بیش‌تر، تمایل به معماری سنتی، نادیده گرفته می‌شود.

اسلام بر خلاف سایر مذاهب، ایمانی را از پایه می‌کند که تمام جنبه‌های زندگی انسان را دربر می‌گیرد. نه تنها به جنبه روحانی زندگی او در ارتباط با عالم هستی و با توجه به اصل اطاعت محض از خداوند می‌پردازد، بلکه تمام جزئیات زندگی روزانه‌اش را نیز در

فرهنگ اسلامی، دورانی را که در آن صنایع دستی، با معیارهای زیبایی‌شناسی مورد ارزشیابی قرار می‌گرفتند، پشت‌سر گذاشته و به دورانی وارد شده است که در آن تولیدات ماشینی مورد این‌گونه ارزشیابی قرار می‌گیرند.

این گفته رییس هیئت داوران جایزه آقاخان در معماری، خطاب به برنده جایزه، یعنی مسجد نیونو (Niono) در مالی بود که از تعهد و ژرف‌اندیشی گوینده ناشی می‌شود. امروزه شیوه‌های معماری سنتی و بومی به نمونه‌هایی تبدیل شده‌اند که علی‌رغم کوشش‌های به‌عمل آمده برای محور فرهنگ‌های ریشه‌دار، همچنان پابرجا باقی مانده‌اند. نمونه‌های خوب آثار سنتی، هنوز

مسجدي در اروپايي، نمونه‌اي از مساجد هزار و يك شصت.

را از دست دادند. در بسياري از كشورهاي ثروتمند اسلامي، بيشتر ساختمان‌هاي بزرگ توسط اتباع خارجي طراحي و اجرا شده‌اند و در ساخت آن‌ها نيز، عمدتاً از مواد و كالاهاي وارداتي استفاده شده است. تفاوت بين شيوه‌هاي وارداتي غربي و شيوه‌هاي سنتي، به‌خوبي در صحبت‌هاي برنارد هيوت مهندس معمار فرانسوي، كه مدت‌ها در تونس زندگي و كار كرد، بيان شده است. او مي‌نويسد:

با وجود آن‌كه در جامعه و فرهنگ سنتي ما، بين كار فكري و پدي جديبي وجود دارد، هم انديشمند و هم مجري آن انديشه كه هر كدام با ابزار خاص خود كار مي‌كنند عملاً در يك مسير گام برمي‌دارند حتي اگر از سطح معلومات يگساني نيز برخوردار نباشند. شيوه‌هاي ساخت و سازه در بيشتر كشورهاي اسلامي، در دهه‌هاي اخير با ميزان توسعه جوامع، هم‌آهنگ شده و تغيير يافته است و از اين‌رو تقليد از شيوه‌ها و فنون غربي، براي بالابردن بازده و سرعت عمل ساخت و سازه، رايج شده است و تمجبي ندارد اگر بگويم حتي محافظه‌كارترين مهندسان معمار كه در زمينه معماری مساجد كار مي‌كنند نيز تسليم اين شيوه‌ها شده‌اند.

مسلمانان در هر مكاني كه پاكي‌زگي آن به اثبات برسد، مي‌توانند عبادت كنند؛ از اين‌رو مساجد اوليه، ساختار و طراحي ساده‌اي داشتند. فضايي سرپا‌ز كه در آن محوطه‌اي كوچك و مسقف جاي مي‌گرفت و مجموعه توسط ديوارهاي گلي احاطه مي‌شد، كلاً طرح يك مسجد بود و در واقع ساختاري شبیه خانه رسول الله (ص) در مدينه را داشت.

مساجد به‌سوي كعبه مقدس در مكه مكرّمه بنا مي‌شدند و براي مشخص شدن جهت قبله، نقشه‌اي مستطيل شكل براي محوطه عبادت، با محرابي در محور مركزي آن طراحي مي‌شد. البته روند سريع گسترش اسلام در سرزمين‌هاي پهناور، با گوناگوني‌هاي فرهنگي و ويژگي‌هاي قومي و نژادي، تغييرات زيادي را در شكل

چهارچوبه رعايت نظم اجتماعي، مشخص مي‌كند. معماری اسلامي در گذشته، مشخصاً محصول زيبايي‌شناسي صنايع دستي بود و از تأثير متقابل آثار معماران و هنرمندان صنايع دستي بر يكدیگر، نشأت مي‌گرفت. اما امروزه معماری، محصول زيبايي‌شناسي ماشيني است و در آن نظير كارفرمايان، مهندسان معمار و پيمان‌كاراني كه در يك مجموعه پيوسته جهاني، فعاليت مي‌كنند، عامل تعيين‌كننده‌اي محسوب مي‌شود. تفاوت بين دو شيوه قديم و جديد بسيار است: اولين محصولات هنري در اين زمينه، كاملاً متمايز و به‌سادگي قابل تشخيص‌اند؛ توليدات ثانويه، با حالتي استاندارد و كليه‌هاي به‌سرعت پديد آمدند اما هويت و اعتبار خود

و نحوه ساخت مساجد پدید آورد.

بیشتر مساجد و مساجد جامع را می‌توان در یکی از چهار گونه شناخته شده قرار داد: پرستونی عربی - چلیپایی ایرانی - با ستون و گنبد سلجوقی و با گنبد به شیوه عثمانی. مساجد از ساختاری ساده، به مساجد جامع مساجد خانقاهی تکیه، مساجد علمیه مدرسه و مساجد تاریخی مرقد، مشهد و مزارع، تغییر شکل پیدا کردند. به مرور شکل‌های خاصی از مساجد، در جهت برآوردن نیازهایی خاص مناسب‌تر از اشکال دیگر تشخیص داده شدند. برای مثال در مورد مساجد مدرسه، فرم چلیپایی، تقریباً در سراسر جهان اسلام، به عنوان فرمی مناسب پذیرفته شد.

افزودن بر ابعاد مسجد جمعه پرستونی عربی، با توسعه فضای داخلی مسجد در سطحی افقی انجام می‌شد. برای مثال ابعاد مسجدی در سامرا، به ۱۵۶ در ۲۴۰ متر هم رسید. مساجد عثمانی، گرچه بالنسبه مساحت کم‌تری دارند، اما ارتفاع آن‌ها زیاد است و گنبد آن‌ها نیز تا حد امکان گسترش می‌یابد و گاهی قطر آن به بیش از ۳۰ متر و ارتفاع آن نیز به بیش از ۵۰ متر می‌رسد. مناره‌های عثمانی هم چون مناره مسجد سلیمانیه در استانبول به ۸۵ متر می‌رسد.

گوناگونی در سبک‌ها و محصولات نامتجانس ناشی از به‌کارگیری شیوه‌های سنتی معماری بومی همراه با شیوه‌های مدرن، ظاهراً نمایان‌تر و ملموس‌تر و تأثیرگذارتر از تغییرات کم‌اهمیت در شکل مساجداند. ارکان نمادین هم‌چون مناره‌ها، ارکان ساختاری هم‌چون طاق قوسی و طاق‌نماها و گنبدها و تزیینات و دیگر شیوه‌های تکمیلی بنای مسجد، با توجه به زمینه‌های مذهبی و تاریخی و حتی ژئوپولیتیک، شکل‌های مختلفی به خود گرفته‌اند؛ برای مثال، مناره‌های چهاروجهی با معماری سوریه پیوند خورد و مناره‌های باریک و کشیده و مدادی شکل به ترکیه منحصر شدند. استفاده از تکنولوژی مدرن در معماری، باعث

به‌وجود آمدن پیشرفت‌هایی منطقی شد اما بسیاری از تجربیات ناموفق، نتیجه ایجاد پیوند بین سبک‌ها و خلق ساختارهای نامتجانس عجیب بودند. اما مشکل اصلی، توضیح دادن در مورد گونه‌شناسی مساجد است. از چهار گونه اصلی مسجد، ظاهراً دو گونه تا به امروز پابرجا مانده‌اند یعنی پرستونی عربی و گنبد به شیوه عثمانی؛ هرچند که این دو نیز شکل‌هایی مدرن به خود گرفته‌اند.

مطالعه درباره مساجدی که در ۴ یا ۵ دهه اخیر ساخته و با طراحی شده‌اند، مشکل است زیرا مدارک معتبر در این زمینه بسیار کم است و اطلاعاتی که از نشریات مختلف، گنبد، مدارک و مقالات به دست آمده‌اند، برای توضیح درباره تغییراتی که در طراحی پدید آمده، کافی نیستند ولی به نظر می‌رسد که پنج شیوه کلی در طراحی مسجد وجود دارد:

۱- سنتی / محلی؛

۲- سنتی / مرسوم؛

۳- کلاسیک نوین اسلامی؛

۴- معاصر / مدرن؛

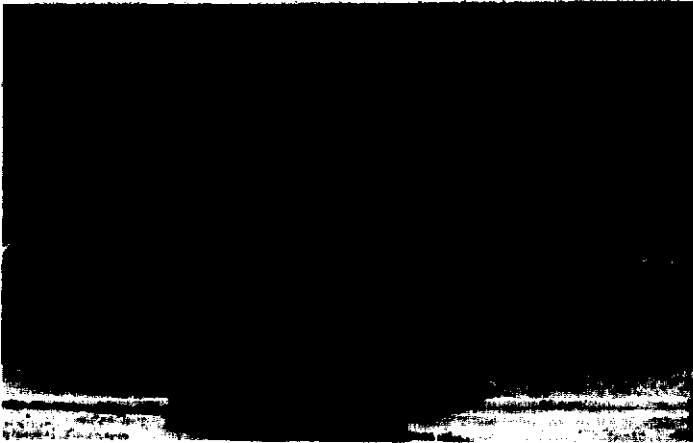
۵- التقاطی / هزار و یک‌شبی

تقسیم‌بندی مساجد نوین در چنین دسته‌بندی‌ای، شاید بیش از حد ساده‌انگارانه به نظر برسد. اما شاید این عمل باعث شود تا بعضی از نکات مهم راجع به معماری مساجد امروزی، روشن شوند و زمینه‌های تازه‌ای برای بحث در خصوص این مسایل پدید آیند.

قراردادن بعضی از مساجد، در یک طبقه خاص، ممکن است با اعتراض بعضی خوانندگان یا حتی طراحان روبرو شود. البته باید پذیرفت که نمی‌توان مرزهای کاملاً دقیقی را بین انواع پنج‌گانه مسجد، در نظر گرفت به عبارتی، گاهی بعضی از مساجد، مجموعه‌ای از خصوصیات دو یا چند نمونه مختلف را یک‌جا دارا هستند و از این‌رو در یک طبقه‌بندی بینابینی قرار می‌گیرند.

با توجه به مدارک به دست آمده، برای هر یک از ۵

مسجد دارالاسلام، مکزیک،
 ساخته حسن فتحی، اولین نمونه
 از یک‌سری بنا که برای جمعیت
 مسلمانان در ایالات متحده ساخته
 شد و می‌توان آن را در گروه
 مساجد سنتی / محلی قرار داد.

نوع از طراحی مساجد، می‌توان مثال‌های زیر را در نظر
 گرفت:

۱ - سنتی / محلی. این نوع مساجد دارای ویژگی‌های
 خاص آن منطقه‌ای هستند که در آن بنا شده‌اند و
 در واقع پیرو قواعد ساخت و سازهای سنتی،
 محلی محسوب می‌شوند. این مساجد عمدتاً
 توسط معماران محلی ساخته می‌شوند و در ساخت
 آن‌ها از مواد موجود و قابل دسترس در محل،
 استفاده می‌شود. این‌گونه مساجد اغلب در مناطق
 روستایی و به دور از روند مدرنیسم (نوگرایی) واقع
 شده‌اند و نمونه‌هایی از آن‌ها را می‌توان به شرح زیر
 برشمرد:

الجزایر: مسجد تیمیون - ۱۹۳۰

برکینافاسو: مسجد جامع بوودابولاسو

مصر: مسجد قرنه، با مهندسی و معماری حسن
 فتحی - ۱۹۳۵

کنیا: مسجد ریاضه - ۱۹۷۰

مالی: مسجد جامع نیونو (Niono)، ساخته استاد
 لسین مینتا (تکمیل به سال ۱۹۷۳ و برنده جایزه
 آفاخان به سال ۱۹۸۳). مسجد جامع مفتی -
 ۱۹۳۵

فیلیپین: مسجد مولانا - ۱۹۷۰ تانزانیا: مسجد جوا.
 مسجد سیدی سلیم - (۱۹۶۳). مسجد زمزمیه -
 (۱۹۶۳). مسجد شانینی. مسجد تاناهاوین -
 (۱۹۵۸). مسجد سیدی مخلوف - (۱۹۶۶).

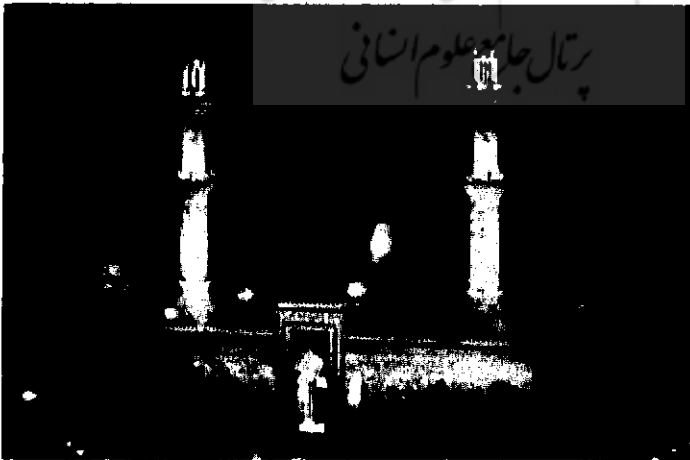
۲ - سنتی / مرسوم. این‌گونه مساجد عمدتاً، خواهان
 حفظ ویژگی‌های ساخت و سازهای منطقه‌ای
 هستند و در ساخت آن‌ها از فرم‌های آشنا و
 کلیشه‌ای، همراه با مواد و مصالح مدرن معماری
 استفاده می‌شود. گرچه در ساخت این مساجد از
 سیستم‌های نوین ساختاری هم چون سقف‌های
 بتن‌آرمه، تیرهای سفی و ستون استفاده شده است،
 هم‌چنان نقش اصلی را در تکمیل‌سازی بنا،
 معماران سنتی و هنرمندان صنایع دستی که کارهای
 تزئینی و خطاطی‌ها را انجام می‌دهند، بر عهده
 دارند. به بیان دیگر این‌گونه مساجد گرچه در
 ساختار به مدرنیسم تمایل نشان می‌دهند، اما در
 زمینه معماری و صنایع، به حفظ آثار هنری و تطابق
 آن‌ها با رسوم کهن، متمایل‌اند. تعدادی از مساجدی
 که می‌توان در این گروه قرار داد، عبارت‌اند از:
 مصر: مسجد ابن عباس المرسی، اسکندریه، ساخته
 مهندس معمار مازیو زسی (طراحی شده به سال

مسجد لوجیدا، سوریه.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

مسجد عثمانی که یکی از مساجد
سنس / مرسوم است.

۱۹۲۸ و تکمیل شده به سال ۱۹۲۵). مسجد زمالک، مسجد عمرمکارم، مسجد محمدکریم، قاهره، ساخته مهندس معمار ماریو ژسی. مسجد صلاح‌الدین، قاهره، ساخته علی خیرات. مسجد سیده صفیه، قاهره، ساخته م. ا. عیسی (طراحی به سال ۱۹۷۷ و تکمیل به سال ۱۹۸۰). مسجد فولی (۱۹۲۶).

هند: مسجد ناخدا، کلکته (۱۹۲۲).

عراق: مسجد رمضان، بغداد، ساخته فوزی ایشانی (طراحی به سال ۱۹۴۰ و تکمیل به سال ۱۹۵۷). مسجد الصّافی، بغداد، (تکمیل به سال ۱۹۵۷). مسجد قزاز، بغداد، طراحی توسط اوقاف (تکمیل به سال ۱۹۶۶). مسجدی عادلّه خاتون، بغداد، طراحی توسط اوقاف (تکمیل ۱۹۶۲).

نیجریه: مسجد مرکزی، ایلورین - (۱۹۷۸).

پاکستان: مسجد میمن، کراچی، (۱۹۸۴). مسجد باهاریا سکت با صحن سه طبقه نماز، کراچی.

سنگال: مسجد مرید، با سبک مغربی، مسجد جامع، با سبک ترکیه‌ای (۱۹۸۳)، مسجد جامع داکاره، با سبک مغربی.

سوریه: مسجد عثمان، ساخته محمد قزا (طراحی به سال ۱۹۶۱ و تکمیل به سال ۱۹۷۴). مسجد نوحد ساخته حکمت یاسی.

تونس: مسجد جیبیا، تونس (۱۹۶۱). مسجد سیدی داوره، تونس (۱۹۶۴). مسجد بورقبه - (۱۹۶۳).

امارات متحده عربی: مسجد جامع ابوظبی.

۳ - کلاسیک نوین اسلامی. در این نوع مساجد، نوعی اقتباس از معماری کلاسیک اسلامی در قُرم‌ها، الگوها و طرح‌ها دیده می‌شود که عمدتاً ساختاری نوین (مدرن) یافته‌اند. به بیان دیگر، با آن‌که این مساجد اصولاً مدرن محسوب می‌شوند، اما کوشش شده تا ساختار آن‌ها با سُنن و نشانه‌های

سُنن و بومی، متناسب باشد. برخلاف مساجد گروه دوم، این مساجد کاملاً در راستای حفظ آثار هنری ساخته نشده‌اند زیرا ابداع و نوآوری در آن‌ها به‌وضوح به چشم می‌خورد و از سوی دیگر کاملاً هم یک مسجد مدرن و صرفاً متعلق به عصر حاضر نیستند زیرا که اختلافات زیادی با اسلوب‌های معمول مهندسی در سطح جهانی دارند. نمونه‌هایی از این نوع مساجد عبارت‌اند از:

عراق، مسجد بغداد (طراحی به سال ۱۹۸۳) توسط ریکاردو بوفیل. مسجد خُلفا، بغداد، (طراحی به سال ۱۹۶۳ و تکمیل به سال ۱۹۶۴).

ایتالیا: مسجد و مرکز فرهنگ اسلامی، رُم (۱۹۷۵)، طراح پائولو پورتوگه‌زی، ویتوریا گیلیوتی و سامی موساری (عراق).

کویت: مسجد شهر کویت، (طراحی به سال ۱۹۷۸).

۴ - معاصر / مدرن. در این‌گونه مساجد، کوشش برای دست‌یابی به نوعی معماری با هویت خاص منطقه‌ای به‌عمل نمی‌آید و احتمالاً در این نوع مساجد بیش از دیگر مساجد، نوآوری به چشم می‌خورد و بعضی از این‌گونه مساجد دارای درجات بالایی از نوآوری هستند و تمایل به سادگی، حتی به‌گونه‌ای افراطی، در آن‌ها به چشم می‌خورد. نمونه‌هایی از این نوع مساجد عبارت‌اند از:

بنگلادش: مسجد بیت‌المکرم، داکا، (طراحی به سال ۱۹۶۰ و تکمیل به سال ۱۹۶۳).

اندونزی: مسجد دانشگاه سلمان، باندونگ، ساخته احمد نعمان (طراحی به سال ۱۹۶۰ و تکمیل به سال ۱۹۷۲).

عراق: مسجد دانشگاه بغداد (طراحی به سال ۱۹۵۶). مسجد داودیه، راشدییه، بغداد، ساخته عبدا... احسان کامل (طراحی به سال ۱۹۶۲ و تکمیل به سال ۱۹۶۳). مسجد بونیه، بغداد، ساخته فهتان مافی، (طراحی به سال ۱۹۶۷ و تکمیل به سال

(۱۹۷۱).

ایران: مسجد دانشگاه اهواز، اهواز، (طراحی به سال ۱۹۷۱ و تکمیل به سال ۱۹۷۴).

اردن: مسجد سلطان عبدالله، عمان، ساخته راسم بدران (که صرفاً تا مرحله طراحی به سال ۱۹۷۹ پیش رفت و به جای آن طرحی دیگر توسط رابی سوبه، حسن نوری و جان سچکا به سال ۱۹۷۹ ارائه شد).

کویت: مسجد فاطمه (س)، ساخته عبدا... سلیم.
لبنان: مسجد آیشه، بیروت، ساخته جمفر توکان (طراحی به سال ۱۹۷۰ و تکمیل به سال ۱۹۷۳).

مالزی: مسجد جامع نگارا ساخته اریک بهارالدین (طراحی به سال ۱۹۵۷ و تکمیل به سال ۱۹۶۵).

عمان: مسجد سلطان، تکمیل به سال ۱۹۷۵.

پاکستان: مسجد شاه فیصل، اسلام آباد، (طراحی به سال ۱۹۶۸). مسجد اهل حدیث، اسلام آباد،

ساخته انور سعید، (طراحی به سال ۱۹۷۵ و تکمیل به سال ۱۹۷۳). مسجد طویس، کراچی، (۱۹۶۹).

مسجد شهداء، لاهور.

قطر: مسجد عثمان بن عفان، دوحه، ساخته حلیم عبدالحلیم (برنده جایزه طراحی ۱۹۸۱).

عربستان سعودی: مسجد مرکز کنفرانس، ریاض، (طراحی به سال ۱۹۶۶ و تکمیل به سال ۱۹۷۶).

مسجد مرکز کنفرانس، مکه ساخته ژلف گاتیرود و فری اُتو، (طراحی به سال ۱۹۶۶ و تکمیل به سال

۱۹۷۳). مسجد دانشگاه نفت، دهران، (طراحی به سال ۱۹۶۶ و تکمیل به سال ۱۹۷۴). مسجد

ایستگاه راه آهن ریاض، ساخته ل. باربرا (۱۹۷۸). مسجد فرودگاه سلطان خالد (۱۹۸۴).

سنگاپور: مسجد مجلس حکمای اسلامی (۱۹۸۰). مسجد المتقین (۱۹۸۰).

سودان: مسجد صفیه، خارطوم، ساخته م. حمدی، (طراحی شده به سال ۱۹۷۲ و تکمیل شده به سال

۱۹۷۴).

تانزانیا: مسجد سیدی عبدالسلام، گابن، (۱۹۶۵). مسجد بن بشیر، (۱۹۶۷).

ترکیه: مسجد واحدهای مسلح، آنکارا، چنگیز بکتاش، (طراحی ۱۹۶۵ و تکمیل ۱۹۶۷).

یوگسلاوی سابق: مسجد شرف‌الدین، ویسوکو (برنده جایزه آفاخان ۱۹۸۳) ساخته زلاتکو بوگلین و د. مالکین (تکمیل به سال ۱۹۸۰).

۵- مساجد الثقاتی / هزار و یک‌شسی. این‌گونه مساجد، مجموعه‌ای هستند از قُرم‌های ناآشنا و تا حدودی غریب که در آن‌ها از سبیل‌های مختلف که در شیوه‌های طراحی منطقه‌ای وجود دارند، استفاده می‌شود. هم‌چون گنبد‌ها و مناره‌های گوناگون. استفاده بیش از حد از تزئینات، در مقابل چشمان ما، تصوراتی هالیوودی از داستان‌های هزارویک‌شب قرار می‌دهند از این‌رو، این مساجد به سمت تخیل‌گرایی پیش می‌روند اما در آن‌ها، نشانه‌هایی از مهارت و تناسب بین اجزاء کم‌تر به چشم می‌خورد. ظاهراً این‌گونه مساجد در پاکستان و در بین مسلمانان خاور دور، محبوبیت دارند. نمونه‌های معروف این مساجد عبارت‌اند از:

برونئی: مسجد جامع، بندر سری بگاوان.

اردن: مسجد ملکه عالیه ساخته ادوارد منسفیلد، (طراحی به سال ۱۹۷۷ و تکمیل به سال ۱۹۸۰).

مالزی: مسجد عبودیه، کوالالامپور، مسجد ظهیر.

عمان: مسجد عمر بن خطاب، سور، طراحی به سال ۱۹۸۰.

گرچه مسجد، اساساً محلّی برای عبادت است، اما به‌صورت سنتی، وظایف زیادی را در زندگی مسلمانان بر عهده دارد. مسجد محلّ تدریس، استقرار کتابخانه، قضاوت و مرکز سیاسی در جامعه است و مرکزی برای بسیاری دیگر از فعالیت‌های اجتماعی نیز می‌تواند باشد. مسجد جامع به جهت ابعاد عظیم‌اش به‌صورت سنتی، یکی از بزرگ‌ترین و بلندترین ساختمان‌ها در شهرها محسوب می‌شود. حتی رهم اندازه‌های مسجد جامع، باید آن را جزئی از بافت شهری که در میان انبوهی از

بناها محصور شده است، در نظر بگیریم و البته این‌گونه مساجد، اغلب در مرکز بافت متراکم شهری قرار می‌گیرند و معمولاً در مجاورت سرف‌ها، حمام‌ها، کاروان‌سراها و امثال آن ساخته می‌شوند.

از اواخر قرن نوزدهم، نفوذ تدریجی شیوه‌های غربی در بافت شهری سرزمین‌های اسلامی، باعث ایجاد تغییراتی کلی در بافت شهری شد. ورود اتومبیل با تخریب بخشی از بافت تاریخی شهرها، همراه گشت زیرا باید بسیاری از مساجد و بناهای تاریخی، برای ایجاد راه‌های درون‌شهری، خراب می‌شدند تا به این وسیله حرکت اتومبیل‌ها تسهیل شود!

علاوه بر تمام این موارد، در ۵۰ سال اخیر، به دلیل گسترش سریع بافت شهری و به‌کارگیری الگوهای شهرسازی غربی، مسجد به‌عنوان بنایی مستقل مطرح شده است که یک بلوک شهری، یعنی قطعه زمینی که از چهار طرف با خیابان احاطه شده است را پُر می‌کند. بافت جدید شهری نه‌تنها بر معماری مسجد تأثیر گذاشت، بلکه حتی وظایف اجتماعی و مذهبی مسجد را نیز تحت تأثیر قرار داد.

ایده در نظر گرفتن مسجد به‌عنوان بنایی مستقل در بافت شهری و قابل دسترس برای عموم ناگزیران، روزه‌روز قوت می‌گیرد. یکی از نتایج حاصل از این ایده، حذف کامل و یا کوچک شدن اندازه حیات مساجد است از این‌رو مسجد بدون استفاده از خدمات مدرن هم‌چون نور لامپ‌های الکتریکی و دستگاه‌های تهویه، نمی‌تواند به‌طور کامل از عهده وظایفش برآید. تمایل به استفاده از این‌گونه امکانات تازه، در کشورهای مسلمان و سرورتمند، جایی که مصرف انرژی و هزینه‌های حق‌العمل‌کاری چندان مهم به‌شمار نمی‌آیند، افزایش یافته است.

اثرات منفی این بافت تازه شهری ممکن است در دو مثال زیر مشخص گردند. مسجد أم الثوبل که به سال ۱۹۶۴ و به‌عنوان یک مسجد بزرگ برای برپایی نماز

جمعه در بغداد ساخته شده، کاملاً مجزا از بافت مسکونی اطراف آن طراحی شد و به خاطر تقاطع‌های ترافیکی چند طبقه اطرافش حتی موفق نشد تا تعداد کمی از نمازگزاران روز جمعه را نیز به سمت خود جلب کند. مسجد هلالی در کویت، حتی وضعیتی بدتر داشت زیرا در یک مرکز بزرگ ترافیکی واقع شده بود.

تفکیک مسجد از وضعیت سنتی شهری و مشخص کردن موقعیت جدید آن در بافت شهری، باعث حذف دیوارهای بیرونی و در بزرگ ورودی از ساختار معماری مسجد شد. تا پیش از این، دیوارها، مرز فیزیکی حریم مقدس داخل مسجد و محیط بیرون از آن بودند، که با این تغییر، اینک قانون است که این حریم را

مسجد هایشه بنگار، بیروت، لبنان.

مشخص می‌کند. همین‌طور در بزرگی ورودی که به صورت سنتی، رو به قبله ساخته می‌شد، رفته‌رفته به صورت جزئی غیر ضروری در بنای مسجد و حتی کم‌اهمیت به لحاظ معیارهای بصری درآمد.

گرایش به غرب، باعث ایجاد نوعی مذهب‌زدایی و عقاید لائیک در دُول اسلامی می‌شود. اوقاف، به عنوان متولی مساجد، استقلال عملش را از دست می‌دهد و به صورت یک سازمان رسمی دولتی درمی‌آید. اوقاف دیگر نمی‌تواند به امر حفاظت و نگهداری از مساجد تاریخی و یا طراحی مساجد نوین با ساخت تازه بپردازد.

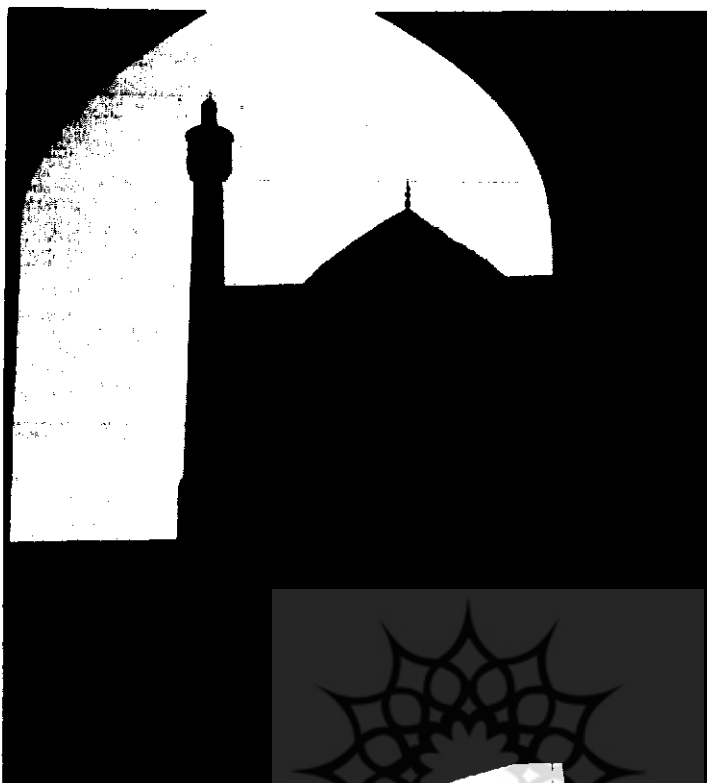
مدارک نشان می‌دهند که بیش‌تر مساجد غیر دولتی، به وسیلهٔ پیمان‌کاران، با مجوز رسمی از شهرداری و نه اوقاف، ساخته می‌شوند و نمونه‌هایی از معماری با طراحی در سطح بالای هنری نیستند. از آن‌جایی که معماران و صنعت‌گران با تجربه و کارآزموده را به‌سختی می‌توان یافت و به خدمت گرفتن آن‌ها نیز بسیار گران تمام می‌شود، صدها مسجد با طرح و ساختی ضعیف و گاه نامتجانس و عجیب، در سال‌های اخیر ساخته شده‌اند؛ بسیاری نمونه‌ها در پاکستان، جنوب شرقی آسیا و کشورهای حاشیه خلیج فارس، به‌سختی به‌عنوان معماری مذهبی، قابل پذیرش‌اند. و این فکر قوت می‌گیرد که باید معماری این‌گونه مساجد را از معماری اسلامی، مستثنی کرد. عشق به رنگ‌ها و طراحی را می‌توان در معابد هندی‌ها و خانه‌های پاکستانی‌ها و افغان‌ها و حتی در وسایل نقلیهٔ موتوری آن‌ها دید. تمایل به استفاده از این رنگ‌ها و طرح‌ها، تجلی ناب هنر فولکلور است. شاید بروز این‌گونه تجلیات در مساجد کوچک روستایی و یا شهری قابل پذیرش باشد اما برای طراحی مساجد جامع‌چندان موجه نیست.

تأثیر بعضی از مهندسان و معماران اروپایی بر ساخت مساجد سبب شد تا در باور عمومی بعضی از مساجد به‌عنوان بنایی مستقل از بافت سنتی ولی در

همین‌حال قابل قبول، مطرح شوند. برای مثال، ماریو ژسی، معمار ایتالیایی (۱۹۶۱-۱۸۹۷)، بر روند طراحی نوعی از مساجد نوین در مصر تأثیرگذار بود. مساجد او در قاهره و اسکندریه، در واقع کوشش‌هایی بودند برای نزدیک‌ساختن سبک عثمانی و مملوک به همراه ابداعات شخصی ژسی در معماری. ژسی ۲۰ ساله بود که به مصر رفت و اولین محل خدمت او در قصرهای سلطنتی مصر بود. بعدها در ۱۹۲۸، مأمور شد تا مسجد ابی‌العباس المرسی را در اسکندریه، طراحی کند. مسجدی که تکمیل آن ۱۶ سال به طول انجامید. در طول این مدت، ژسی که مسلمان شده بود، مطالعات منظمی را روی معماری مساجد در مصر انجام داد و اطلس مهمی را از معماری و تزیینات اسلامی گردآوری نمود که نسخهٔ اصلی آن توسط اوقاف نگهداری می‌شود.

به‌استثنای بعضی ابداعات، طرح‌های مساجد ساخته‌شده توسط ژسی بیانگر سنت‌گرایی او هستند. به‌خصوص اصرار او در استفاده از شیوهٔ گنبد عثمانی به‌خوبی مؤید این گرایش اوست. از مساجد جالب‌توجه ساختهٔ او، مسجد زمالک و عمر در قاهره و محفظه الرامل و محمدکریم و ابی‌العباس المرسی در اسکندریه است. در بیش‌تر طرح‌هایش، او سعی می‌کرد تا از گنجاندن حیاط و فضایی باز در ساختار مسجد، دوری کند و مسجد را بالاتر از سطح خیابان‌های اطرافش بسازد. به‌جای استفاده از یک در بزرگ ورودی؛ با تعدادی پله، بیرون مسجد به رواقی پُرس‌تونی در درون مسجد متصل می‌شد و از آن‌جا که یافتن قطعه زمینی بزرگ در مرکز شهر، مشکل بود، حیاط نیز از ساختار مسجد حذف شد.

ابداعات قابل توجه ژسی، شامل فرم‌های تازه تزیینی عربسک بود که او زیاد به‌کار می‌برد. او در مساجدی که در مصر بنا کرد، علاقه‌مند بود تا از شیوه‌های قلم‌زدن سنگ‌های گنبد در گوشه‌های مساجد، علاوه بر گنبد مرکزی، استفاده کند. استفاده از فرم‌های

نمای داخلی مسجد امام اصفهان،
فروردین هفدهم، ایران.

در خصوص طراحی مساجد امروزی گنجینه‌ای محسوب می‌شود.

من بررسی دقیقی روی همه نظریات انجام دادم و به بعضی نتایج غیرمنتظره رسیدم (جدول ۱ در پی نوشت). در خصوص طراحی، تعداد زیادی از مهندسان (۷۶٪) به شیوه‌های مدرن متمایل بودند در حالی که تنها (۱۳٪) پیرو شیوه‌های سنتی بودند. از ۵ سال قبل تاکنون، تعداد کمی از مساجد نوین با شیوه‌ای حقیقتاً امروزی ساخته شده‌اند. حقایق از دل‌بستگی شدید به فرم‌های آشنا و کلیشه‌ای حکایت می‌کنند. شاید این به دلیل مخالفت روحانیون مسلمان و اوقاف برای بدعت‌گذاری‌ها باشد. با این وجود از آن‌جا که در خصوص استفاده از تکنولوژی پیشرفته منبع مذهبی وجود ندارد، فرم‌های سنتی با استفاده از مواد اولیه وارداتی و تکنیک‌های تازه به

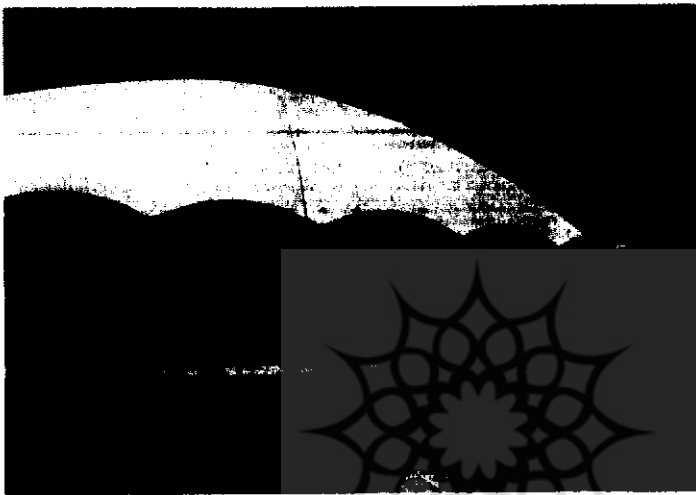
خاص و ساختن مناره‌هایی مرتفع از ویژگی‌های کسار اوست. مثلاً مسجد محط الرامل مناره‌هایی به ارتفاع ۷۳ متر دارد.

مساجدی که رُسی و دیگر مهندسان معمار مصری، به خصوص علی ثابت و علی خیرات، ساختند، شیوه‌ی تازه‌ای را در معماری مصر پدید آورد که بسیار مورد توجه و علاقه قرار گرفت و حتی تا عربستان سعودی و کشورهای خلیج فارس و عراق که خود دارای روش‌های ساخت و ساز سنتی و قانون‌مندی بودند، گسترش یافت. روند نگرش بیش‌تر معماران جهان، متمایل به سمت مدرن‌کردن ساختار مسجد است هرچند که در حال حاضر بیش‌تر مساجد دنیا سنتی هستند. مرکز فرهنگی اسلامی مادرید در ۱۹۸۰، شامل مجموعه‌ی بزرگی از ۴۵۵ طرح چاپ شده بود که برای اندیشمندان

ساختارهای مدرن نزدیک می‌شوند.

حالا پرسشی مطرح می‌شود: چرا شیوه‌های غیر سنتی - مدرن یا التقاطی - در کشورهای اسلامی تأیید می‌شوند؟ دلایل پیچیده هستند و به جزئیات دقیق مذهبی، جغرافیایی و شرایط فرهنگی هر کشور،

فرهنگی مردم را نیز برآورده سازد، آنگاه ساخت چنین مساجدی توجیه‌پذیر می‌شود. طرحی شبیه لودویگ گواروفتن برای مسجد ژم با توپوکازو واتانابه برای مسجد مادرید، ممکن است بعدها برای معماری مساجد تازه نیز به کار رود.

مسجد القویه (۱۹۶۹)، کراچی، پاکستان. مقایسه گنبدها و قوس‌ها و مناره‌های این مسجد و مسجد امام ابران نشان می‌دهد که تنها چیزی که بر مسجد بودن مسجد پاکستانی دلالت می‌کند، مناره آن است.

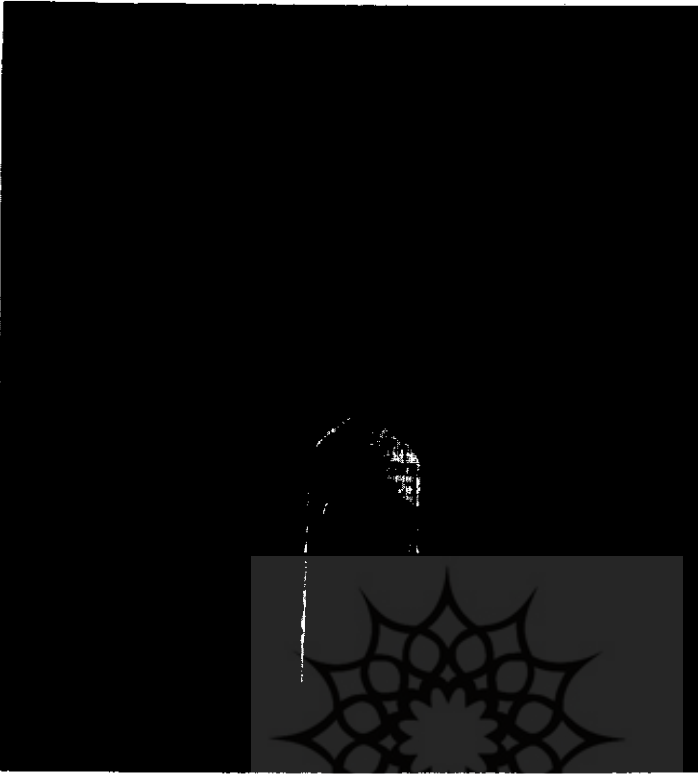
مشکل اساسی در طراحی مسجد زمانی جلوه‌گر می‌شود که می‌بینیم قادر نیستیم تا مرزی کاملاً مشخص بین آنچه شدنی و یا قابل پذیرش است و آنچه ناشدنی و غیرقابل پذیرش است، قابل شویم، زیرا قواعد ناظر بر معماری مساجد، محدود و کم هستند. قرآن کریم به واژه مسجد ۲۸ بار اشاره می‌کند اما هیچ‌گاه مستقیماً به معماری مسجد اشاره نمی‌شود. به گونه‌ای مشابه، مستقیماً به طراحی مسجد اشاره نمی‌شود و تنها قواعدی که در خصوص ساختار مسجد بیان می‌شوند، طهارت محوطه مسجد و وجود فضایی سرپوشیده با محرابی که به سمت مکه مکرّمه ساخته شده است، می‌باشد.

هزاران مسجد کوچک در جهان اسلام وجود دارند که شامل تنها یک مصلاّی کوچک با یک محراب و یک

وابسته‌اند. کلاً، می‌توان گفت شیوه‌های سنتی، بیش‌تر در کشورهایی به‌کار می‌روند که دارای اصول ساخت و ساز سنتی قدرتمندی هستند. شاید به این وسیله بتوان توضیح داد که چرا نمونه‌های التقاطی / هزار و یک شب، در کشورهای ثروتمند خلیج فارس، پاکستان، مالزی، سنگاپور و فیلیپین، فراوان‌اند اما به‌ندرت می‌توان این نوع مساجد را در کشورهای مثل ایران، عراق، مصر، مراکش و تانزانیا دید زیرا این کشورها دارای شن کارآمد و غنی‌ای در ساخت و ساز مساجد هستند.

تنها ۱۳ طرح (حدود ۳٪) از کل طرح‌ها، از تکنولوژی مدرن بهره‌مند بودند که البته نمدادی از آنان را باید پست‌مدرن دانست. اگر آرشیتکتی بتواند از تکنولوژی برتر استفاده کند و در عین حال نیازهای

نمای داخلی مسجد جمعه
اصفهان، قرن چهاردهم، ایران.

مسجد سعید نهرم، جاگارتا،
اندونزی. بنایی معاصر است با
ویژگی‌های سنتی و منطقه‌ای.

مسجد اهل حدیث (۱۹۷۳)،
اسلام آباد، پاکستان. طلاق بندی‌ها
در مساجد معاصر بیش‌تر شبیه
نالاری پُر ستونی در قرون وسطی
است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مسجد دانشگاه نفت دهران،
خراسان مسعودی. نوعی از
مساجد معاصر / مدرن است.

وضوحانه هستند. این مساجد اغلب مناره، گنبد یا طاق هلالی یا تزئینات ندارند. اما شاید کتیبه‌های قرآنی ساده‌ای روی محراب و در ورودی این‌گونه مساجد وجود داشته باشد. برای تبدیل یک مسجد کوچک به یک مسجد جامع حداقل باید یک منبر برای خطبه به آن افزود.

از سوی دیگر قوانین نانوشته بسیاری وجود دارند و همین‌طور شنی که حرف خوانده می‌شوند که نمی‌توان آن‌ها را در معماری نادیده گرفت. به‌خصوص وقتی که قرار است مسجدی بزرگ و مهم بسازیم. این قواعد، مجموعه شنی، نمونه‌ها، سبیل‌های مشترک و علائم فرهنگی خاص هر منطقه هستند.

تاریخ مسجد، تکاملی تدریجی و پیوسته را از مدل‌های ساده اولیه اسلامی به مدل‌های باشکوه اموی، عباسی، فاطمی، سلجوقی، صفوی، مغولی و عثمانی نشان می‌دهد. بدون تردید طراحان و ساختمان‌سازان هر دوره تاریخی، تمامی امکانات تکنولوژیک موجود در زمان خود را در ساخت مساجد به کار گرفته‌اند و همواره به‌دنبال تجربیات تازه در به‌کارگیری مواد و تکنیک‌های نوین بوده‌اند. در واقع معماری اسلامی، آن‌گونه که امروزه می‌شناسیم، نتیجه تأثیر متقابل فرهنگ‌های گوناگون اما به هم مرتبطی بوده است که به نوعی با یکدیگر سازگاری یافته‌اند.

در معماری امروز، نقش مناره رفته‌رفته کم‌رنگ می‌شود زیرا در چهل سال اخیر، بلندگوها برای اذان در شهرها مورد استفاده قرار گرفته‌اند. اما مناره صرف‌نظر از شکلش، اینک به‌عنوان علامتی برای نشان‌دادن ایمان اسلامی، با قدرت انجام وظیفه می‌کند و تصور یک مسجد بدون مناره، از هر نوع معماری هم که برخوردار باشد، مشکل است لذا تعجبی ندارد که استفاده از مناره‌ها، علی‌رغم این‌که عهده‌دار وظایف سابق‌شان نیستند، ادامه یافته است. در سادرید، اکثریت قاطع طرح‌های مساجد (حدود ۹۳٪)، حداقل یک مناره

دارند. به‌نظر من در مورد نمادهای رسمی مساجد، این مناره است که مهم‌ترین جزء معماری مسجد محسوب می‌شود و نه گنبد مسجد؛ زیرا بدون مناره، تشخیص مسجد از سایر بناها مشکل می‌شود. گنبد به‌تنهایی می‌تواند نشانه زیارتگاه و یا دیگر اماکن عمومی باشد. در مسجد دولتی بغداد، مناره آن‌قدر مهم بود که ارتفاع آن را به ۲۴۰ متر رساندند. مناره یک نماد بصری مذهبی، فرهنگی است که در راستای قائم به‌سوی آسمان کشیده شده است.

مشکل دیگر در ارتباط با نمادگرایی در مسجد، محیط مخصوص مصلائی مسجد است. مصلاً مکانی است، کاملاً شناخته شده که معمولاً برای آن، طرحی مستطیلی، که به سمت قبله کشیده شده است، طراحی می‌شود. گرچه هیچ‌گونه مخالفت مذهبی با سایر اشکال وجود ندارد و فقط تأکید شده است که جهت مصلاً باید به سمت کعبه باشد. با وجود این، مصلاً باید برای تأمین این نیاز اساسی و نمادین، طراحی شود. پس باید از اشکالی مثل مربع یا هشت‌ضلعی که فاقد جهت هستند، حتی الامکان دوری گردید.

اشکال مدور و سه‌گوش، قابل پذیرش نیستند. مسجد التوبه در کراچی (ساخته‌شده به سال ۱۹۶۹)، که عملاً کپی بزرگ‌شده‌ای از طرح والتر گروپوس، برای دانشگاه بغداد است، مشکلات متعددی دارد مثلاً فضای مدور گنبدش مشکلات صوتی شدیدی ایجاد می‌کند. به‌گونه‌ای مشابه، طرح‌های مربعی و هشت‌ضلعی متعددی نیز مطرح شده‌اند که مورد تأیید بیش‌تر معماران واقع نمی‌شوند. در مسابقه معماری مادرید، هرکدام از طرح‌های مربع یا مستطیل برای مصلاً ۳۸٪ را به خود اختصاص داده‌اند. در مسجد سنتی عربی پُرسونی، مصلاً باید با ستون‌ها و طاق‌های قوسی بین ستون‌ها تقسیم شود چنین تقسیم‌بندی‌ای به نمازگزاران کمک می‌کند تا صفوف نماز را مرتب و موازی با هم تشکیل دهند. تقسیم‌بندی فضا به بخش‌های کوچک‌تر و

مسجد ام‌الکئوبل، عراق، محجور ماندن مسجد نتیجه مجاورت آن با تقاطع چند طبقه‌ای راه‌ها است. تأثیر عبور و مرور اتومبیل‌ها، در این نوع حالت شهری، مسجد را از حضور صمیمانه نمازگزاران خالی کرده است.

مساوی با هم، تالاری پُرتونی با نوعی حش توازن پدید می‌آورد و نیز گنبد هم از فضای مرکزی مصللاً دور و به سمت محراب متمایل می‌شود. در این حال، گنبد که سمبلی از گنبد آسمان است، بر جهت‌گیری مسجد به سمت کعبه تأکید می‌کند. مساجدی با گنبدی به سبک عثمانی، سنت‌شکنی عمده‌ای در رابطه با این سمبل‌های سنتی پی‌ریزی کرده‌اند.

برخلاف کلیسای گوتیک که در آن ارتفاع اهمیت زیادی دارد، در مساجد پُرتونی گسترش در سطح افقی مهم است. این افق‌گرایی، احتمالاً به گونه‌ای مشابه هم برای معماران و هم برای روحانیون، از اهمیت برخوردار است زیرا یکی از خواسته‌های اساسی در طراحی مساجد را برآورده می‌سازد. نیازی که هنوز هم به خوبی مورد توجه واقع نشده است. مسجد شرف‌الدین در ویسوکوی یوگسلاوی سابق، مصلایی با فضایی روشن دارد که ریشه ساخت این نوع بنا، پیش‌تر در کارهای معماران مدرن اروپایی قابل یافتن است تا در طرح‌های سنتی مساجد.

تکنولوژی مدرن به طراحان امکانات بی‌پایانی را در انتخاب ساختار، ارایه می‌کند و برای مثال این کاملاً شدنی است که مصلایی بدون دیوارهای بیرونی که آن را محصور کنند، بسازیم و این مزیتی برای نمازگزارانی است که می‌خواهند محراب و خطیب را روی منبر، در طول مراسم روز جمعه ببینند. سمبل‌های ارتباطی با انبوه ستون‌های نخل، هم‌چنان مورد پسند باقی می‌ماند و حدود ۶۰٪ تمام طرح‌های در شُرف اجرا، روی طرح پُرتونی کار می‌کنند. در مسابقه معماری بغداد، همه طراحان طرحی پُرتونی را برگزیدند گرچه آن‌ها هرکدام تحت تأثیر سبک‌های طراحی مختلفی بودند. جالب توجه این‌که حتی ویکاردو بوئیل، برای تلفیق سمبولیزم و ساختارهای نوین، از شیوه‌های پُرتونی استفاده کرد.

اجزای سمبلیک در مسجد - مناره، گنبد،

طاق قوسی، تزیینات، خطاطی، کنگره‌ها و سرمناره‌هایی که اغلب به عنوان اجزایی استاندارد مورد استفاده قرار می‌گیرند تا فرقه‌ای خاص که مسجد به آن‌ها تعلق دارد را نشان دهند - امکانات زیادی را در سبک‌شناسی، پدید می‌آورند. سمبل‌های ارتباطی، در گذشته تکامل یافتند و ممکن است که در آینده نیز تکامل یابند با این فرق که در گذشته برای متداول‌شدن یک سمبل جدید، نسل‌های متمادی طی می‌شد ولی اینک برپایی نمادی تازه، با سرعت زیادی انجام می‌شود.

سرعت گسترش مدرنیسم، افق‌های تازه‌ای را در معماری پدید آورده است اما هم‌زمان باعث فروپاشی سُنن معماری نیز شده است. نتیجه گسستگی فرهنگی و ازدست‌دادن هویت، که با دخالت‌های بیش از حد غربی‌ها و غربی‌سازی شیوه‌ها پدید آمده است، در معماری اسلامی امروزی، نوعی آشفتگی پدید آورده است.

مسجد بیت‌المکرم در داکا (ساخته‌شده به سال ۱۹۶۳)، تقلیدی از قُرم مکه بود که به گفته معمارانش این مسجد برای جهانگردان غیر مسلمانی که نمی‌توانند مکه را ببینند، جاذبه‌های فراوان داشت. ارتفاع ۹۹ فوتی آن از سطح محراب، به گونه‌ای نمادین به ۹۹ اسم خداوند اشاره دارد که البته استعاره‌ای دور از ذهن است چرا که اگر به جای فوت از متر برای سنجش ارتفاع آن استفاده کنیم، دیگر اشاره‌ای به اسما خداوند ندارد.

به گونه‌ای مشابه، ادوارد منسفیلد مسجدی با ۴ گنبد در اردن ساخت تا به دوره چهار ساله مهمی در تاریخ این کشور اشاره کند. در عربستان سعودی، مسجدی که به وسیله باسیل بیعانی، معمار عراقی، طراحی شد، شبیه به قرآنی گشوده بود. با اوراق باز و نوشته‌ها و ۵ میله ستون که به اصول دین اشاره داشتند. مسجدی در آنکارا به سال ۱۹۶۷ ساخته شد که بنا به گفته معمارانش، اولین مسجد مدرن ترکیه با کتیبه‌های قرآنی با الفبای لاتین روی محراب آن بود. پالو پرتوگسی در

مركز فرهنگي اسلامي مادريد، ۱۹۸۰ - بررسي گزينشي			(جدول ۱)		
درصد	تعداد	سبک	درصد	تعداد	سبک
صفر	صفر	سنتي - بومي	۳۸/۸	۱۷۶	مربع شکل
۱۳	۵۸	سنتي - مرسوم	۳۸/۶	۱۷۵	مستطيل شکل (کشیده)
۳	۱۴	کلاسيک نوين اسلامي	۱۱/۳	۵۱	مستطيل شکل (کامل)
۷۶	۳۴۶	معاصر - مدرن	۸/۶	۴۰	چند ضلعي
۵	۲۴	التقاضي - هزار و یک شب	۱/۵	۷	مدرن
۳	۱۳	با تکنولوژی مدرن	۰/۶	۳	شکل T
۱۰۰	۴۵۵	نتیجه	۰/۴	۲	اریب (مناره در گوشه)
درصد	تعداد	طرح مصلأ	۰/۲	۱	مثلث شکل
۳۸/۸	۱۷۶	مربع شکل	۱۰۰	۴۵۵	نتیجه
۳۸/۶	۱۷۵	مستطیل شکل (کشیده)	درصد	تعداد	ستون های مصلأ
۱۱/۳	۵۱	مستطیل شکل (کامل)	۵۸/۲	۲۶۵	پُر ستونی
۸/۶	۴۰	چند ضلعی			تعداد بسیار کم ستونی
۱/۵	۷	مدرن	۴۱/۸	۱۹۰	یا اصولاً بدون ستون
۰/۶	۳	شکل T	۱۰۰	۴۵۵	نتیجه
۰/۴	۲	اریب (مناره در گوشه)	درصد	تعداد	اجزای نماهین
۰/۲	۱	مثلث شکل	۹۳/۴	۴۲۳	با یک مناره
۱۰۰	۴۵۵	نتیجه	۱/۸	۸	با بیش از یک مناره
درصد	تعداد	ستون های مصلأ	۲/۸	۲۲	بدون مناره
۵۸/۲	۲۶۵	پُر ستونی	۳۰	۱۳۶	با گنبد (با گنبدها)
		تعداد بسیار کم ستونی	۴۵	۲۰۴	با طاق های قوسی
۴۱/۸	۱۹۰	یا اصولاً بدون ستون			
۱۰۰	۴۵۵	نتیجه			
درصد	تعداد	اجزای نماهین			
۹۳/۴	۴۲۳	با یک مناره			
۱/۸	۸	با بیش از یک مناره			
۲/۸	۲۲	بدون مناره			
۳۰	۱۳۶	با گنبد (با گنبدها)			
۴۵	۲۰۴	با طاق های قوسی			

منابع: مركز فرهنگ اسلامي مادريد؛ رساله U.I.A.، پاریس، ۱۹۸۰

طرحش برای مسجد ژم (۱۹۷۵)، میله ستون‌های مصلأ را به دست‌هایی که برای عبادت بلند شده‌اند، تشبیه می‌کند. در مسابقه معماری مادريد، زمانی که بسیاری از طرح‌های غیر متعارف برای مسجد، با بی‌مهری داوران روبه‌رو می‌شد، بسیاری طرح‌های حافلانہ و منطقی وجود داشتند که حقیقتاً سزاوار تمجید و تحسین بودند زیرا در طراحی آن‌ها، سعی بر آن بود تا مساجدی حقیقتاً معاصر خلق شوند. برای مثال در طرح برنده‌ای که توسط معماران لهستانی، جان سزارنی، یولانتا سبینگر، ج. زملا و م. زملا ارایه شد، شیوه‌ای متهورانه در اختلاط سُنن معماری با تکنولوژی مدرن، برای رفع نیازهای امروزی در خصوص مسجد، به کار رفته بود.

در پایان باید گفت که معماری مسجد در حال حاضر دچار نوعی رکود شده است و اکثر مساجد نوین به‌عنوان بنایی غیر سنتی مطرح‌اند و معماران نیز مایل نیستند تا ابداعات تازه‌ای در طراحی مساجد داشته باشند و ترجیح می‌دهند تا از فرم‌های آشنا و معمول پیروی کنند زیرا این شیوه‌ها را به‌عنوان ایمن‌ترین راه برای ساخت مسجد و جلب رضایت عمومی تشخیص داده‌اند. با وجود این و علی‌رغم نقطه ضعف‌های موجود در شیوه‌های معاصر، نباید فراموش کرد که این شیوه‌ها نتایج مثبتی نیز دارند. آن‌گونه که برای مثال در مورد مسجد شرف‌الدین، مسجد هایشه، مسجد ریاض، مسجد سلطان و مانند آن، این نتایج مثبت به چشم می‌خورد. مسجد مکيه در کویت و طرح‌های ارایه‌شده در مسابقه معماری بغداد را باید کوشش‌هایی شجاعانه برای ترجمه اصول سنتی معماری به زبان معماری نوین بدانیم.

یک شیوه حقیقتاً مدرن، باید نیازها و خواسته‌های مردمی را برآورده سازد که مسجد برای آن‌ها ساخته می‌شود و تکنولوژی به کار رفته در ساخت مسجد باید با اوضاع اجتماعی و منطقه‌ای محل ساخت مسجد، متناسب باشد. در چنین حالتی است که مساجد آینده می‌توانند نشاط اسلامی خود را حفظ کنند.